

כיצד מוצגת ההיסטוריה הגרמנית בספרי הלימוד החדשים בישראל?

תחילה אקדים כמה הערות לגבי כתיבת ספרי לימוד בישראל ותפיסת הוראת ההיסטוריה באוניברסיטאות ובבתי-הספר התיכוניים:

1. שוק ספרי הלימוד בישראל הנו פתוח, ועוסקים בכתיבתם גופים שונים המתחרים זה בזה: האגף לתוכניות לימודים במשרד החינוך והתרבות, מרכז שז"ר, מכון "שון" לחינוך יהודי יוצר (העוסק בכתיבת תוכניות לימודים בתחומי היהדות) ועוד. כמו כן ישנם מורים ותיקים המוציאים לאור ספרי לימוד למטרות מסחריות, ללא פיקוח משרד החינוך.

2. לימוד ההיסטוריה בישראל נחלק לתולדות ישראל ולתולדות העמים. לעומת ההיסטוריה הגרמנית שהיא חלק בלתי נפרד מההיסטוריה האירופית, הרי היחס בין ההיסטוריה היהודית לתולדות העמים הנו מורכב. לעתים חיו היהודים בשולי החברה האירופית וניהלו את חייהם במסגרת האוטונומיה הקהילתית כמעט בלא קשר עם החברה הסובבת אותם, ולעתים, בעיקר בתקופות "תור הזהב" בספרד, הרנסנס באיטליה והאמנציפציה במאה ה-19, הם היו משולבים בחברה הכללית. משום כך יש נטייה בישראל להפריד בין תולדות ישראל לתולדות העמים, ומכאן נובע גם הוויכוח המתעורר תדיר, והקשור גם לשינוי השלטון, בשאלה את מה להדגיש יותר - את ההיסטוריה היהודית או הכללית? מכל מקום ברור שהזמן שמייחדים בבתי-הספר לתולדות העמים, וגרמניה בתוכם, הנו מוגבל מראש.

3. בישראל, ספרי הלימוד העוסקים בהיסטוריה כללית אינם עוסקים בהיסטוריה של העמים והלאומים השונים, אלא בתהליכים כלל-אירופיים וכלל-עולמיים, כמו למשל: עליית הערים, הרנסנס,

* הד"ר דורון נידרלנד הוא מורה בחוג להיסטוריה ולימודי יהדות.

הרפורמציה, התנועות הלאומיות, האימפריאליזם, המהפכה התעשייתית וכדומה. מכאן ברור מדוע היסטוריות לאומיות תופסות מקום מצומצם בספרי הלימוד, מחוץ למקרים שבהם התרחשו בארץ מסוימת אירועים שהשפיעו על העולם כולו, כמו המהפכה האמריקנית, הצרפתית, הבולשביקית ועליית הרייך השלישי בגרמניה.

4. ההיסטוריה הגרמנית נתפסת בדרך כלל בישראל, בעקבות השואה, כתהליך ליניארי, ששיאו עליית הנאציזם והשואה. גישה זו, המוכרת כתזה של "הדרך המיוחדת" של גרמניה "מביסמרק להיטלר" - רואה ברפובליקת ויימאר מעין מסדרון שהוביל לנאציזם, ולא תקופה העומדת בפני עצמה. בהשפעתה אין לומדים גם את תולדות גרמניה שלאחר 1945. ביטוייה של התזה "מביסמרק להיטלר" בספרי הלימוד, אפילו החדשים, והניסיון (בעיקר מצדו של פרופ' משה צימרמן) להציג את ההיסטוריה הגרמנית מזווית-ראייה שונה, לעתים מנוגדת, יעמדו במרכז דיוננו.

ועתה נפנה לניתוח הספרים. שניים מהם נכתבו לתלמידי הטיבת הביניים ושניים - לתלמידי החטיבה העליונה.

א. ציפי אלדר, לילי יפה, תולדות ישראל והעמים (לבית-הספר הממלכתי) - מעליית הערים למן המאה ה-14 ועד לצמיחת הלאומיות והאימפריאליזם במאה ה-19, האגף לתוכניות לימודים, ירושלים תשנ"א (1991), 350 עמודים.

זהו ספר לכיתות הטרוגניות, כלומר לתלמידים בינוניים וחלשים. הפרקים הנוגעים ישירות לגרמניה הם פרק 7: שינוי דמותה של גרמניה והמאבק נגד הרפורמציה (עמ' 87-94), ופרק 20: הלאומיות הגרמנית ואיחודה של גרמניה ב-1871 (עמ' 253-264), כלומר פחות מ-20 מתוך 350 עמודים.

בפרק על הרפורמציה מודגשים האינטרסים הכלכליים והפוליטיים של הנסיכים מחד גיסא ושל האיכרים מאידך גיסא, אינטרסים שעמדו ביסוד אימוץ עקרונותיו של לותר. אחר-כך מתואר מרד האיכרים, שדוכא באכזריות בידי האצילים בתמיכת לותר. נראה לי שזוהי הצגה לגיטימית של התקופה, שאינה חוטאת לממצאי המחקר ההיסטורי.

לעומת זאת, בפרק על הלאומיות הגרמנית והאיחוד של 1871 בולט מאוד הניסיון למתוח קו ישיר ורציף "מביסמרק להיטלר". המוטיב המרכזי בפרק הוא הכות, העוצמה והגדלות. הדבר בולט מן הבחינה הלשונית בסיכום בעמ' 261: "הודות למדיניותו החזקה, צבאו החזק והמאורגן ורצונו הנחוש, הצליח ביסמרק במשימה וגרמניה היתה למעצמה חזקה באירופה" (שלוש פעמים חוזרת המילה "חזק" במשפט אחד).

בקטע המתאר את עליית הלאומיות הגרמנית נאמר: "גברו שאיפותיו (של העם הגרמני) להפוך את גרמניה למדינה גדולה ומאוחדת". בהקשר זה מובא ההימנון הגרמני "גרמניה מעל לכל", ואין הערה המסבירה שהמדובר בהתעלות מעל האינטרסים הפרטיקולריסטיים של הנסיכויות הגרמניות ולא ברעיון שגרמניה עומדת מעל לכל העולם, כפי שמקובל לחשוב בישראל.

איחוד גרמניה בידי ביסמרק מוצג בספר כתכנון מדוקדק מראש, שהיו בו כמה שלבים (גישה שיש עליה כידוע ויכוח היסטוריוגרפי). השלב האחרון מכונה בספר "הפתרון הגרמני הגדול". שימוש במונחים כאלה בישראל מעלה מיד אסוציאציה ישירה לנאציזם ולשואה. לביסמרק מוצמד כל העת בפרק הכינוי "איש הברזל", "קנצלר הברזל", ומדובר על נאום "הדם והברזל". הצבא הפרוסי מתואר במילים "ממושמע ומאורגן להפליא, דרוך וצייתן". שוב מן הראוי להדגיש שמילים אלה מעוררות בלב מורה ותלמיד בישראל אסוציאציה ישירה לנאציזם. המשפט האחרון של הפרק אומר: "גרמניה היתה למדינה החזקה והאדירה מבין כל מדינות אירופה".

ב. גישה שונה בתכלית, אפילו מנוגדת, מצויה בספר: מ' צימרמן (כתיבה), ש' קולת (עריכה), שיעורים בהיסטוריה - מראשית העת החדשה עד סוף המאה ה-19, כרך ג' לבית-הספר הממלכתי, האגף לתוכניות לימודים, משרד החינוך והתרבות (1989), 390 עמודים.

ספר זה דן הן בהיסטוריה כללית והן בהיסטוריה יהודית. כמו כן יש בו פרקים רבים העוסקים בהיסטוריה כלכלית-חברתית ולא רק בהיסטוריה פוליטית-אידיאית, כפי שהיה מקובל בישראל בספרי הלימוד הישנים.

הפרקים העוסקים ישירות בגרמניה הם פרק ט' ופרק כ"ב. פרק ט': צמיחת פרוסיה ורוסיה (עמודים 102-106 דנים בפרוסיה). בפרק זה מקפיד המחבר להזכיר את מלכי פרוסיה בסדר השושלת, ולכן פרידריך "הגדול" מופיע כפרידריך השני, המכונה "הגדול". הוא מביא אמנם בפרק את הצוואה של פרידריך וילהלם הראשון לפרידריך השני, המדברת על חיי צניעות וחסכון, חיזוק הצבא והמשמעת, אך הוא מזכיר בהקשר זה שהעם כינה אותו (את פרידריך וילהלם) על "שגעונותיו" אלה בשם "המלך הרס"ר"; כלומר לא כולם התלהבו מהמשמעת הפרוסית. לגבי פרידריך "הגדול" מוזכרת, בדין, אהבתו הרבה לתרבות צרפת ולמוסיקה - הוא חיבר יצירות בעצמו. כמו כן מובא המכתב לוולטר, שבו טען פרידריך "הגדול" שיש למתן את חוקי הענישה והעינויים: "במשפט פלילי יש ללכת בעקבות הכלל: מוטב להשאיר פושע חי מלהוציא להורג חף מפשע". מקור זה מציג את פרידריך "הגדול" באור אנושי, והוא אינו מוצג רק כ"אבי המשמעת הפרוסית" שהוליכה, כביכול, לנאציזם.

פרק כ"ב: המאבק לאיחוד לאומי. במסגרתו נדונה גרמניה בעמודים 250-254. הפרק מבוסס בעיקרו על מקורות, ויש בו מעט נרטיב (אולי מעט מדי). המקורות הם: שיריו של מוריץ ארנדט, ההימנון "גרמניה מעל לכל", חוקת הפרלמנט בפרנקפורט, ונאום "הדם והברזל". בניגוד לספר הקודם, מופיעה שאלה לגבי כוונת המשורר במילים "גרמניה מעל לכל". כמו כן מובלטת בפרק השאלה "מיהו גרמני", המזכירה לתלמיד הישראלי (על דרך ההתלבטות ולא כתשובה חד-משמעית) את השאלה "מיהו יהודי". בניגוד לראייה הסטריאוטיפית של פרוסיה, שכביכול הוליכה את ההיסטוריה הגרמנית החדשה מאז ומתמיד - "ההיסטוריה של מנצחים" - מצוין בפרק שאוסטריה ופרוסיה נאבקו ביניהן על הנהגת תנועת האיחוד.

על "קנצלר הברזל" ביסמרק נאמר, בצדק, שהוא "פנה לדרכי דיפלומטיה ולניצול מצבים בינלאומיים מתאימים", כלומר נקט מדיניות של ריאלי-פוליטיק, ולא היה לו בהכרח תכנון מדוקדק מראש של האיחוד מראשיתו ועד סופו. באשר לניתוח הריאל-פוליטיק של ביסמרק חסר בכל הספרים הניסיון להציג את החשיבות שהוא ייחס לשמירת מאזן-הכוחות, ובעיקר ל"נדיבות שלאחר הניצחון" ("Prudence in victory"), שכה איפיינו את גישתו הפוליטית הזהירה

והמפוכחת, שסירבה "להצמיד" שיקולים אידיאולוגיים מכל סוג שהוא למדיניות החוץ והביטחון.

בחוברת ההרחבה של הספר מובא מקור המציג את הביקורת של מלך פרוסיה, ואחר-כך הקיסר, וילהלם הראשון, על מדיניות "הדם והברזל" של ביסמרק. מובן שהבאת המקור נועדה למנוע את המסקנה, שאיחוד גרמניה ב-1871 הוליד בקו לינארי לרייך השלישי.

ג. זוד שחר, עולם במבוכ: פרקים בתולדות המאה ה-20, 1992, 432 עמודים.

ספר זה יצא לאור בהוצאה פרטית, למטרות מסחריות מובהקות, ונכתב בידי מורה (M.A.) במכללה למורים. אין עליו פיקוח של משרד החינוך או של מוסד אקדמי/חינוכי כלשהו. הוא חובר בהתאמה מלאה לתוכנית הלימודים לבגרות ומיועד לנבחנים ולקורא המשכיל. הספר נמכר היטב עקב יעילותו כהכנה למבחן הבגרות. מכל הנאמר לעיל ברור שלא היו למחבר מטרות חינוכיות תוכניות להעביר לקורא.

בספר כמה פרקים העוסקים בגרמניה, אך כולם מסתיימים ב-1945. באשר לתקופה שלאחר מכן מפליא להיווכח שגרמניה אינה מופיעה כלל, אפילו לא כסעיף או כתת-סעיף. הדבר היחיד המוזכר בהקשר לגרמניה הוא 'משבר ברלין', אך זאת רק בגלל הקשר שלו ל"מלחמה הקרה". המחבר מתעלם לחלוטין ממקומה של גרמניה בשוק המשותף ומהאופי הדמוקרטי של הרפובליקה הפדרלית.

פרק: 9, הדן ברפובליקה הוויימארית (עמ' 53-61), מציג את חוקת ויימאר באופן חיובי, אך בסוף התיאור מופיע המשפט הבעייתי הבא: "החוקה הוויימארית היתה צירוף של עקרונות דמוקרטיים מתקדמים ביותר, אך עד מהרה [!] התברר כי שום חוקה אינה יכולה למלא את צורכי המציאות הפוליטית אם תודעת הציבור וההתפתחות הפנימית מפגרות אחר המסגרות הדמוקרטיות החיצוניות או אפילו מתקוממות נגדה".

משפט זה מוכיח ששחר רואה בתקופת ויימאר מסדרון המוביל בהכרח לנאציזם. ואכן, ראש הפרק הממשיך את הטקסט הוא "רפובליקה במבוכ: מוקדי חולשה וסבך של ניגודים". כאשר שחר מסכם את ה"פוטש" של היטלר ב-1923, הוא אומר: "זרע השנאה והבוז למשטר הדמוקרטי של ויימאר נזרע בשנים אלה ועתיד היה לתת את פירותיו

בשנים הבאות". אפילו בדיון הקצר על שנות היציבות 1924-1929 הוא אומר בפסקנות: "הרפובליקה לא נתחבבה על רוב הגרמנים, אבל הם התפשרו איתה ומצאו כי אפשר לחיות תחתיה".

מובן שאין בפרק שום זכר לתרבות ויימאר בתחומים השונים, למדע, לחקיקה הסוציאלית ואפילו לדרכי ההתמודדות המוצלחות של ממשלת גרמניה עם המשבר הכלכלי והפוליטי של 1923.

פרק 14 - עליית הנאצים והשתלטותם על גרמניה, עמ' 120-136: הפרק דן במאפייני האידיאולוגיה הנאצית ובתהליך שהביא לעלייתם של הנאצים לשלטון ולביסוס המשטר הטוטליטרי. בשאלות משווה שחר בין הנאצים לפאשיזם האיטלקי.

פרק 26 - מדיניות החוץ של גרמניה הנאצית וההידרדרות לקראת מלחמת העולם השנייה, עמ' 181-219: בטקסט מציג שחר רק את התזה "האינטרנציונליסטית" כעובדה שאין עליה עוררין. זאת לעומת השאלות שבהן הוא מציג את הגישה הרוויזיוניסטית של טיילור.

משפט הפתיחה של הפרק אומר: "עוד בשנות ה-20 התנוה היטלר את מדיניות החוץ של גרמניה הנאצית בספרו 'מיין קמפף', אשר על בסיסו התנהלה מדיניות זו למן עלייתו של הרייך השלישי" (עמ' 181). ובעמוד הבא: "מדיניות החוץ של הרייך השלישי עמדה מראשיתה בסימן תפיסות היסוד, הרעיונות והיעדים לטווח ארוך של הנציונל-סוציאליזם". אין הוא מציין ולו ברמז תזות מנוגדות הרזות במחקר.

ד. משה צימרמן / יוסף גולדשטיין - היסטוריה של המאה ה-20: העולם והיהודים בזורות האחרונים. חלק א': 1880-1914, הוצאת מרכז שז"ר, ירושלים 1992.

זהו ספר הלימוד החדש ביותר לחטיבה העליונה. בתחום ההיסטוריה הכללית בולטת מאוד הגישה החדשה, הבאה לשלב היסטוריה חברתית-כלכלית ובכללה היסטוריה של חיי היום-יום בספרי הלימוד, שהתבססו עד כה במובהק על ההיסטוריה הפוליטית-אידיאית. לשם כך הובאו בספר הרבה קריקטורות ותמונות מחיי היום-יום (של בורגנים, פועלים וכדומה).

במבוא מצהירים הכותבים במפורש שהם עוסקים בתופעות ובתהליכי כים מרכזיים בשלהי המאה התשע-עשרה ובמאה העשרים, ולכן ימעיטו

במתן עובדות ותאריכים. ואכן, תיאור התופעות הנו בעל אופי סטטי ולא נרטיבי-התפתחותי, על כל היתרונות והחסרונות הנובעים מכך. מובן שגישה דידקטית-היסטורית כזו מביאה להימנעות מדיון בהיסטוריות לאומיות, חוץ מזו של ארה"ב, שלגביה שואלים המחברים מה הדומה ומה השונה בהתפתחותה ההיסטורית בהשוואה לאירופה.

ההיסטוריה של גרמניה שזורה, אם כן, במסגרת הדיון בתופעות כלל-אירופיות עד כי המחבר מגיע להצגה היסטורית קיצונית מדי, שלפיה גרמניה אינה חריגה ואין לה כלל "דרך מיוחדת". כך, למשל, רעיון הדם והאדמה וההקרבה העצמית למען המולדת, שהם מרכיב בתפיסה הלאומית, מובאים, ולא במקרה, בהקשר של איטליה - "הלב" של דאמיציס - ולא בהקשר המקובל של גרמניה. כמו כן בניתוח הסוציאליזם מודגש, ובדין, שמפלגת הפועלים הראשונה באירופה נוסדה בגרמניה (1863).

אפילו בסקירה הקצרה (שני עמודים) של הרייך השני כחלק ממעצמות אירופה מובלט מאוד הפן ה"חיובי" שלו. מודגשים מבנהו הפדרלי, זכות הבחירה הכללית לרייכסטאג לגברים מעל גיל 21, דבר שעד אז לא היה נהוג במערכת הפוליטית של המעצמות האחרות, כוחה הרב של הסוציאל-דמוקרטיה, חשיבותו הרבה של הרייכסטאג, אף שלא פיקח על מעשי הממשלה. כמו כן מציין המחבר שהמדע והתרבות של הרייך היו בבחינת מופת לאירופה כולה.

במגמה לסתור את הדימוי של הגרמנים, בעקבות הנאציזם, כעם מיליטריסטי, צייתן ואכזר ולהטיל ספק בתזה "מביסמרק להיטלר", מביא המחבר בעמ' 29 את דברי הגנרל הגרמני פרידריך פון ברנרדי מ-1912: "עם התגברות העושר חיים האנשים את הרגע ואינם מוכנים להקריב את הנאות השעה למען רעיונות גדולים, כפי שהיה מקובל בעבר. בניגוד לנטייה המלחמתית הפכו היום הגרמנים לאוהבי שלום מובהקים. לרדיפת שלום זו יש כמה שורשים עמוקים. ראשית, היא נובעת מאופיו הנוח של העם הגרמני... לאהבת השלום המעוגנת במהותו של העם הגרמני מצטרפת המשאלה לבל תופרע שלוות חיי הכלכלה שלהם. הגרמנים הם עם של סוחרים מלידה... מעמד הסוחרים והתעשיינים שלנו - יזמים ופועלים גם יחד - מעוניין בהמשך ההתפתחות הזו (של העושר הלאומי) ללא הפרעה".

ה. לסיום, כמה מילים על ספר לימוד נוסף: מ' ליפשיץ, **תולדות העמים בזמן החדש 1914-1985, 1987, 309 עמודים.**

מדובר בספר שהוצא לאור למטרות מסחריות של אדם פרטי, בדומה לשחר אך הרבה פחות מוצלח ממנו. הספר הנו לקט משעמם ומייגע של עובדות המוצגות בתמצות רב, ממש בקיצור טלגרפי. כל תהליך היסטורי מתואר בסעיפים א, ב, ג, ד. אין מקורות, תמונות או איורים. המורים משתמשים בספר רק כסיכום החומר וכהכנה מעשית ממש לפני הבחינה.

ספר זה נסקר כיוון שהנו הספר היחיד עד כה שעוסק בגרמניה שלאחר 1945. הדיון אינו נושאי-אנליטי אלא מביא את רשימת הקנצלרים מאדנאוֹר ועד קוהל. ליפשיץ מדגיש מאוד את היחס של כל קנצלר לישראל, אך עושה זאת במונחים פשטניים של "טוב" או "רע". הדיון השטחי במדיניות של כל קנצלר מכיל סטריאוטיפים פשטניים, כמו למשל: אחת הסיבות לנס הכלכלי היא "חריצותו של הפועל הגרמני" (עמ' 207), או המשפט הבא, המתייחס להעמקת הדמוקרטיה בתקופת אדנאוֹר: "ב-1952 הסתיים משטר הכיבוש של ארבע המעצמות בגרמניה המערבית, ואדנאוֹר הצליח להעמיק את תחושת הדמו-קרטיה האמיתית, לא רק חוקה דמוקרטית אלא גם הרגלים בסיסיים [!?!] דמוקרטיים". חבל מאוד שזהו כרגע ספר הלימוד היחיד הודן בגרמניה שלאחר 1945.

לסיכום, ניתן לומר כי בישראל ממשיכים עדיין לראות את ההיסטוריה הגרמנית כמובילה באופן הכרחי לשיאה בניצחון-סוציאליזם. כמו כן אין ניסיון לראות את תקופת ויימאר כתקופה העומדת בפני עצמה ואין התייחסות רצינית לגרמניה שלאחר 1945.

ייתכן שהיה רצוי להוסיף בספרי הלימוד בנושא זה דיון נפרד בעל אופי היסטוריוגרפי, המסתמך גם על מקורות בסוגיית "הדרך המיוחדת" והוויכוחים הקשים אודותיה, הנמשכים עד היום.